

NÉHÁNY UJJNEVÜNK EREDETÉHEZ

— Övezeti (areális) nyelvészeti tanulmány —

MOKÁNY SÁNDOR

A XVI. század végén, pontosabban 1592-ben egy Kolozsvárott kelt „Cisio” így sorolja-tanítja a korabeli fiatal tudni vágyóknak ujjaink neveit:

„Nyilván vadnac előtted az őt vyaidnac neuei, vgy mint az első Hivelyk, az második Index, azaz mutato vy, Harmadik hoszszu vy, avagy *bolond vy*, Negyedic Gyűrös vy, avagy *neueletlen vy*, ötedic kis vy” (TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Nyelvtörténeti adatok. = MNy. 10: 325).

Ebben a tanulmányomban az általam kiemelt ujjnevekkel foglalkozom: az elsőnek a névadását, a második esetében pedig a névadás szemléleti alapját, hátterét, majd eredetét vizsgálom.

1. *bolond vy*

Mind ez, mind az alább következő — valószínűleg a XVIII. század elejéről származó —, azonos összetételű és jelentésű *bolondujj* mostanáig kimaradt a *bolond* szavunk történeti-etimológiai irodalmából: „Seb rajtam sohasem volt, de egyszer gyermekségemben a baltanyelet addig vagdaltam, kopácsoltam: a jobb tenyeremet feltöré; én azt kifakasztám, a hideg megcsipé, nosza [(erre) rögtön; (erre) aztán] dagadni, orbáncosodni kezdé, oly seb s lyuk lőn rajta, ha derék borbélyhoz ne vigyenek [‘nem vittek volna’] Segesvárott, a *bolond ujjam* [én emeltem ki; — M. S.] vagy elszakad, vagy megbénul vala” (Gróf Bethlen Miklós önéletírásának első fele. — SZALAY LÁSZLÓ, Magyar Történeti Emlékek. II. kötet. Pest, 1858. 211—212). E „mellőzés” oka talán azzal magyarázható, hogy szlavistáink hapaxnak vélhették az 1592-es Csízio adatát. Ami viszont a fenti címet viselő önéletírást illeti, az az elveszett eredetiből meglehetősen szabadon másolt — abban az időben ezt korántsem tiltották — kiadás (SZALAY LÁSZLÓ i. m., bev.VII—IX), amelyet azonfelül össze is tévesztettek (téveszthettek) egy másik — franciából fordított — gróf Bethlen Miklós emlékirattal¹. Magától értődik, hogy mindez csak növelte a nyelvi tényeknek (így idézett adatunknak is) a labilitását. — Azért mégis úgy vélem, hogy — az említett körülmények ellenére — *nincs okunk* kételkedni egyik forrás tanulmányozott adatában sem, mivel ezek az adalékok egymást erősítik, igazolják; a régi nyelvben tehát két-

1. L. például: ZOLNAI BÉLA (MNy. XXXVIII, 125. 1. sz. jegyzet) téves állítását, ill. DEME LÁSZLÓ (MNy. XXXVIII, 210—211) kiigazítását.

séget kizáróan, valóban jelentkeztek — regionális jelleggel — *bolondujj* típusú szavak. Megjegyzem: a közelmúltban megjelent egy olyan — erdélyi (Hunyad megyei) kelet-kezesű — régi adalék, amely a *bolond* 'esztelen' → 'nagy' jelentésváltozás (egyik) okára adhat magyarázatot: „1754: Cire onul egy *nagy bolond* (én emeltem ki; — M. S.) görtsös bottal úgy hozzá tsapa Jánk Juhonhaz úgy üti főbe az lovat hogy mingyárt segre esék” (SzT. I, 983. a *bolond* mn. 4. átv. jel. alatt). A *bolond* melléknévet a szó-történeti tár fokozószóként kezeli; jelentése kb. 'idomtalan, istentelen'. — A *bolond* 'esztelen' → 'nagy' jelentésváltozásban döntő szerepe van szerintem a *nagy bolond* 'szokatlanul, meglehetősen nagy' (vö. még analógiaként: *nagy marha* 'rendkívül, hallatlanul nagy') nyomósított jelzőegyüttesnek.

Arra érdemes itt még rámutatnom: a *bolondujj* egy sorban áll a *nagyujj* 'középső ujj', a régi *őreg uj*, ua.; tkp. *nagy ujj*' (NySz. III, 853) és a régi *hoszszu vy*, ua.; tkp. *nagy ujj*' (l. fent) szavainkkal, illetőleg ezek szemléletével.

Összegezve az eddig mondottakat megállapítható, hogy már a XVI. században Erdélyben (pontosabban talán a Mezőségen; erre vallana a korábban idézett részekben az őtedic, ill. Juhonhaz alak) *élt* a *bolond* melléknévnek egy átvitt értelmű 'nagy' jelentése.

Nem kis fejtörést okozott az a kérdés, hogy ide tartozónak tekinthető-e az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár következő adata: „*bolondbúza?* anyarozs; corn de secară; Kornbrand, Mutterkorn. 1807: El-tsépelvén Gabonáját, vizsgállya-meg, a 'mag között nintsen-é Bolondbuz a ? ha lészen, azt karélás által, mint a ' Taklást tisztittsa-ki, mellyet mosás által-is meg-tehet, leg-bizonyosabb tisztítás mind azonáltal a Szemelés” (SzT. I, 983). Ha a *bolondbúza* összetétel itt — SZABÓ T. ATTILA kérdőjellel kifejezett kételye ellenére — mégiscsak *anyarozs*-nak volna a neve, akkor a jelzői szerepű *bolond* előtagnak a *szó szerinti* jelentése (minthogy ez a karom alakú élősködő gomba jóval hosszabb, *nagyobb*, testesebb a kalász többi szeménél) bátran *lehetne* 'nagy' (is), s így lenne még egy adatunk a *bolond* melléknév 'nagy' jelentésére. Ám ennek a tetszetős szemléletani feltevésnek, fejtegetésnek — sajnos — nincs tudományos fedezete, minthogy a szövegkörnyezetből az *anyarozs* jelentés csak gyanítható, sejt-hető de nem bizonyítható.

Ezt a bizonytalanságot végezetül is két nyelvjárási adat oszlatta el.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetében őrzik SZÜCS JÁNOS-nak „Tájszógyűjtemény Magyarókereke (Kalotaszeg) népének nyelvéből” (1926) kéziratos anyagát. Benne föllelhető a *bolondbúza* összetétel is, de nem *anyarozs* a jelentése, hanem 'szédítő vadóc (*Lolium temulentum*)' /ÚMTSz. *bolondbúza* a./ „A L[olium] temulentum L. (szédítő vadóc, részeges fű, üszögös konkoly) — olvassuk a Révai Nagy Lexikonában — főképp árpa- és zabföldön található [...]. Pelyvéja a kalászkánál hosszabb, szálkás v. szálkátlan. [...] Ennek, valamint a lenvetésben található *L. arvense*-nek magvaiban is *loliin*, egy bódító, éterben oldódó anyag van, mely főfájást, hányást, szédülést, reszketést, érzékzavart, vizelethajtást okoz. [...] A vele megrontott kenyert már a legrégebb korban ismerték. L. még „*Bódító perje*” (XII, 833). „*Bódító perje* (*Lolium temulentum* L.), mag. Mérges; az angol és olasz perjétől (L. *perene*, L. *italicum*) könnyen megkülönböztethető; teste zömökebb, rövidebb és szélesebb amazokénál, míg szálkája kétszer olyan hosszú, mint az olasz perjéé” (Uo. III, 434). A következő — nyomtatásban megjelent — forrás adata: Ketesd, Kalotaszentkirály: *bolondbúza* fn. 'konkoly' (GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA, Tájszók Kalotaszegről és környékéről. — Studii

de lexicologie universitatea „Babeş—Bolyai” Cluj, 1965. 21). Mind a két nyelvjárásban minden bizonnyal *űszögös* konkolyról (=szédítő vadócról) van szó. Ezek a nyelvjárási tények — földrajzi hovatarozásuk szerint is — elhárítják azt a lehetőséget, hogy a régi *bolondbuza* adat előtagjának „nagy” jelentést tulajdonítsunk. A régi és nyelvjárási *bolondbuza* „szédítő vadóc” előtagja is megítélésem szerint a nyelvjárási *bolondbilling* „beléndek (Hyosciamus niger)” és a népi *bolondgomba* „mérge gomba” összetételekéhez hasonlóan a *bolond* „esztelen” melléknévből alakult érintkezésen alapuló névátvitellel, mivel „a mérge növény, gomba bolondító, bódító hatású” (TESz. I, 333).²

2. *neueletlen* *vy*

A fönt nevezett régi ujjnevünk jelzőjét a TESz. (*nevel* a.) „meg nem nőtt”-ként értelmezi. A *neveletlen* *ujj* „gyűrűsujj” keletkezésének szemléleti háttere akkor bontakozik ki előttünk a maga eredeti valóságában, ha bevonjuk vizsgálódásunk körébe a *neveletlen*-nel azonos töről fakadt régi *nevendékeny-ujj* „gyűrűsujj” előtagját is: 1643: „Az vőlegény gyűrűjét az menyaszszony balkezének nevendékeny ujjában teszi” (Com: Jan. 50: NySz. III, 853). E névadás indítékának szellemes magyarázatát adja CUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS: „*nevendékeny* (ne-v-end-ék-eny) mn. [...] Folytonos növésben levő, serdülő. *Nevendékeny ifju, fiatal csemete*. Innen átv. ért. *nevendékeny ujj*, máskép: *nevendékujj*, mely a kisujjhoz képest már serdülőnek tekinthető, de mégsem a leghosszabb, mint a középujj...” (CzF. IV, 833).

Az 1592-es Csíziónál valamivel korábbi (ám szintén Erdélyben kelt) nyelvemlékünk is felsorolja ujjaink neveit — vö.: 1577: „húelk, asag uj, közepső, *nevetlen*, kýczin” (KolGI.: RMGI. 552), de a gyűrűsujj neve szemmel láthatóan nem egyezik az eddig ismertekkel, tárgyalattal: a *nevetlen* az ősi — uráli — eredetű *név* szavunk tagadó képzős származéka (TESz. II, 1015). Ujjnevünkre vonatkoztatva azonban mégsem szabad úgy értelmeznünk, hogy mindegyik ujjunknak van neve, a negyediknek meg nincs. Van ám ennek is, csak éppenséggel „nevenincsujj” a neve. Ugyanúgy, mint a régi Ugocsa vármegye egyik tiszántúli kisközségének is egy időben *Nevetlen-falu* volt a neve (Révai Nagy Lexikona. XIV, 442; a névadás indítékáról l.: KÚNOS IGNÁCZ, A helynevekben levő népetimológiáról. — Nyr. XIV, 102 és IMRE ZÉKÁNY, Toponymie von *Neveletlen-falu*. — Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugritarum. Tallinn, 17—23. VIII. 1970. Pars I, 165).

Nem lehet közömbös számunkra, hogy a negyedik ujjunk *nevetlen* megnevezése korábbi keletű a *neveletlen*-nél. Mivel a régebbi megnevezés motiváltsága korántsem

² Az EtSz., SzJIsz. és a TESz. utal egy Székelyföldön följegyzett (MTSz.) „vásonbza zárt kőnehezék, amely a szövőszéken levő fonálon keresztül tett fára van kötve, hogy a fonalat feszesen tartsa” jelentésű *bolond* főnévre. A TESz. (I, 333) megjegyzi, hogy ennek a jelentésnek a keletkezése „tisztázásra szorul”. — Az elnevezés indítékát abban látom, hogy ez a felfüggesztett kőnehezék — a szövőszéken végzett munka közben — *lengő, hímáldozó mozgást végez*. Hasonló szemléleten alapul például a *rengő* „bölcső” <: *reng* „(könnyű súlyú, bizonytalan alátámasztású vagy függő tárgy) ide-oda mozog, leng, lebeg, ring, hullámszik” (TESz. III, 380), vagy a népi *sétáló* „óra ingája” (ÉrtSz.) <: *sétál* „szórakozásból jön-megy” (SzegSz.). — A *bolond* főnév itt tárgyalat jelentése a szláv *blod* „tévedés, tévelygés” (TESz. I, 333) főnévnek a magyar fejleménye; azaz: „tévelygés” → „mozgó, ingó, lengő” kőnehezék a szövőszéken a fonál kifeszítésére.

oly világos, mint a későbbié, az etimológusnak élnie kell azzal a feltevessel, sejtéssel, hogy ezek a megnevezések nem keletkezhettek egymástól függetlenül, vagyis a későbbi létrejöttében közreműködhetett a *népetimológia*. Az alább következő — rokon és nem rokon — nyelvekből idézett nyelvi-nyelvjárási tények — úgy hiszem — elegendőek ahhoz, hogy ebben a fontos kérdésben segítsenek eligazodni, esetleg: tisztán látni.

Finn: *nimetön* I. mn. 'névtelen, ismeretlen'; *nimetön sormi* 'gyűrűsujj'. II. fn. I. 'gyűrűsujj' (PAPP ISTVÁN, Finn-magyar szótár. Bp., 1962. 460) | észl: *nimetu* 'névtelen, nevetlen, anonim'; *nimetissõrm* 'gyűrűsujj' (J. TAMM, Eesti-vene sõnaraamat. Tartu, 1949. 297) | vepsze: *nimetoiñ* 'névtelen, nevetlen'; nyj. *nimetoman sořm* 'gyűrűsujj' (М. И. Зайцева, М. И. Муллонен, Словарь вепского языка. Ленинград, 1972. 359) | cseremis: *лумдымõ варня* 'gyűrűsujj'; tkr. nevetlen ujj' (Русско-марийский словарь, Москва, 1966. 34) | erzä mordvin: *лемтеме* 'nevetlen'; *лемтеме сур* 'gyűrűsujj' (М. Н. Коляденков, Н. Ф. Цыганов, Эрзянско-русский словарь. Москва, 1949. 122) | zürjén: nyj. *нимтõм* ~ nyj. *нимтэм* 'nevetlen'; nyj. *нимтõм чунь* 'gyűrűsujj' ~ nyj. *нимтэм чунь* 'ua.' (Т. И. Жилина, М. А. Сахарова, В. А. Сорвачева, Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961. 242) | votják: *ñimtām*, *ñemtām* 'nevetlen'; *ñ. čini* 'nevetlen ujj; ringfinger' (MUNKÁCSI BERNÁT, Votják szótár. Bp. 1890. 530) || ótörök: *atsiz* 'ismeretlen'; *atsiz erñäk* 'безымянный палец; nevetlen ujj' (Древнетюркский словарь. Редакторы: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербаков. Ленинград, 1969. 68); török: *adsiz* 'nevetlen'; *adsiz parmak* 'gyűrűsujj' (REDHOUSE YENİ, Türkçe-İngilizce Sözlük. İstanbul, 1968. 15); altaji: *ады жок гол* 'gyűrűsujj'; tkr. neve nincs ujj, név nélküli ujj' ~ nyj. *ады жок* 'gyűrűsujj'; tkr. neve nincs, név nélküli' (В. Вербицкий, Словарь алтайского наречий тюркского языка. Казань, 1884. 30 és 139) | tatár: *атсыз* 'nevetlen'; *атсыз бармак* 'gyűrűsujj' (Татарско-русский словарь. Москва, 1966. 44) | burját-mongol: *нэрэгуй* 'nevetlen, névtelen'; *нэрэгуй хурган* 'gyűrűsujj' (Ц. Б. Цыдсандамбаева, Русско-бурят-монгольский словарь. Москва, 1954. 32) || orosz: *без(ы)ыменный*, *безымянный* 'nevetlen, névtelen'; *безымянный палец* 'gyűrűsujj' (В. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка. Набрано и напечатано со второго издания 1880—1882 гг. Москва, 1955. [Új lenyomat: 1956.] I, 80) | ukrán: *безіменний палець* 'gyűrűsujj'; tkr. nevetlen ujj' (Словник української мови. Том I. Київ, 1970. 130) | bolgár: *прѣст с прѣстен* 'gyűrűsujj' ~ *безимен прѣст* 'ua.; tkr. 'nevetlen ujj' (Петър Миятев, Ирейн Оппелц-Миятева, Унгарско-български речник. София. 1956. 351).

A *nevetlen ujj* megnevezés imént látott széles körű elterjedése több, mint meglepő. A véletlenek ilyen nagyszámú összetalálkozását kizártnak tartom. Ha pedig nem hiszünk, s miért is hinnénk, a *nevetlen ujj* megnevezés keletkezésének esetlegesében, keresnünk kell e különös névadás okát. Kutatásom mindmegannyi útja a hajdan virágzó *hiedelmek* (~ babonák) tarka világába vezetett. Lássunk hát egy csokorra valót belőlük:

„A bűbajos műveletekben [a nevetlen ujjnak] nagy jelentősége van. Vele szokták a kelevényt megkerékíteni, esetleg megkeresztetni, hogy elműljék. Kálm. II. 218³.

³ KÁLMÁNY LAJOS, Szeged népe. I—III. Arad—Szeged. 1881, 1882, 1891.

Szívbaos betegnek anyja *nevetlen ujjából* [én emeltem ki; — M. S.] eresztett három csöpp vért kell meginnia, hogy meggyógyuljon. Tá. [=Tápé] Amikor az ördög kifúrta Noé bárkáját, Noé csak az ördög *nevetlen ujjával* [én emeltem ki; — M. S.] tudta bedugni. A fában a csomó az ördög nevetlen ujját «jegyözi». Kálm.Kézir. 2809⁴. (SzegSz. I, 199) | „A nyavalyatörésről azt hiszik, hogy az ördög vagy boszorkány csigázza. Kov. 364⁵. Ha valakinek a testvérét nyavalya töri, eressen a maga *nevetlen ujjából* [én emeltem ki; — M. S.] három csöpp vért, a beteg meg igya meg, elmúlik a baj. Kálm.Kézir. 2857.” (SzegSz. II, 209) | „A támadásra [=kelevényre, daganatra] három reggel, napkölte előtt a jobbkez *nevetlen ujjával* (én emeltem ki; — M. S.) keresztet kell húzni és ezt mondani: *Krisztusnak gyékényágya, kúpárnájja, tüskös lepedője, sajtalán kásájja, Jézus mondása: múljon el a támadása*. Kálm. II. 113. Sza. [=Szaján] III. 153. Sző., Verb. [=Szőreg, Verbica].” (Uo. II, 540, ill.: KÁLMÁNY LAJOS, Ráolvasások. — Ethn. II, 36—37) | „*Mindönrű jó*: (Ha valakinek valamije fáj, a bűbajos asszony a jobb keze *nevetlen ujjával*⁶ körösztözve mondja:) *Gyékén káka* (körösztözi), *kű párna* (körösztözi), *Jézus mondotta: mújon el!* (Körösztözi. Itt egy darabig megállt, majd újra kezd s az egészet háromszor végzi el egyfolytában.) — Szőreg.” (KÁLMÁNY LAJOS i. m., 35) | „*Gilvárul való*. (A jobb keze *nevetlen ujjával*⁷ a gilvát oszlatja:) *Az Atya roncson, A Fijú boncson, A Szentlélok eloszlasson!* — Hosszúhát” (Uo. 37) | „(Ha valakin támadást látok, akár árpa nyól a szömbibe, akár miféle támadás, csak a — jobb kezem — *nevetlen ujjammal*⁸ háromszor mökkörösztözöm oszt’ mondom:) *Az Atyának nevibe’, Mulassza el a ki teremtötte!* (A ujját a földhöz kenyi s mindezt *napfölkö’t* előtt végzi.) — Szőreg.” (Uo. 37) | „*Pokolvarrul való*. [...] (Először a *nevetlen ujjával*⁹ háromszor kerekíti a pokolvart, az után mondja:) *Én tégöd mökkerekítelek az Atyának, Fiúnak, Szentlélok istennnek nevibe’!* (Jobb keze öt ujjával megfogja a pokolvart s folytatja:) *Én tégöd mögfoglak az öt ujjammal!* *Az Atya törjön, a Fijú roncson, a tejjes Szentháromság eloszoltasson!* (*nevetlen ujjával*¹⁰ keresztet vet rá:) *Én tégöd mökkörösztöllek az Atyának, Fijúnak, Szentlélok istennek nevibe’, valamint Krisztus Urunkat szent János a Jordán vizibe’ mökkörösztölte.* — Szőreg” (Uo., 69) | „*Sühröl való*. (*Nevetlen ujjával*¹¹ a sühöt «elkörösztöli» Atya, Fiú, Szentlélok-Isten nevében s mondja:) *Atya éroncson* (keresztet vet) *Fijú szétboncson* (ismét keresztet vet) *Szentlélok Isten sémmité teremcsön!* (ismét keresztet vet) *77-féle sü’, fő’dbü’ gyütt, fő’dbe mönynyön!* (Amén-t nem szabad mondani, háromszor kell elmondani s utoljára keresztet vet a földre) — Hosszúhát” (Uo., 69) | „*Szemfájásrul való*. (Jobb kezének *nevetlen ujjával*¹² keresztet vet a fájós szemre s mondja:) *Az Atyának nevibe’* (újra keresztet vet) *Fijúnak szerelmibe’* (ismét keresztet vet) *Szent Jánosnak áldása terjegygyön réjál! Boldogságos szüz Márija teje* (a föld felé viszi a kezét) *Mozs’ lé, mosogassa lé eszt a bajokat!* — Szőreg” (Uo., 70) | „*Árpa*. Keress a falon 9 meszelő szórt, fogd azokat keresztbe, vedd a bal kezedbe s kaszálj vele 9-szer a szemed előtt s mond el 9-szer e verset

Árpa árpa lekaszállak,
Fejér ló s....be duglak.

Ugyanúgy tesznek 9-szer a *bal kéz nevetlen ujjával* vagy *párnacsúcscsal*” (BALÁZS MÁRTON, Szilágyi néprajzi adalékok. — Ethn. II, 201) | „A kelést kerekítsd körül

⁴ KÁLMÁNY LAJOS kéziratos hagyatéka. Néprajzi Múzeum.

⁵ KOVÁCS JÁNOS, Szeged és népe. Szeged, 1901.

⁶ =¹⁸: én emeltem ki; — M. S.

a *nevetlen ujjaddal*¹³ háromszor, ekközben mindég nyomd meg a közepét. Ugyanígy csinájj hót szénnel, akkor dobd el, de ne nézd meg hogy hova dobtad, s mond ezt: Akkor lássalak, mikor ezt a hótszenet” (BENKŐ ANDRÁS, Háromszekeni babonák. — Ethn. II, 362). | „Azt hiszik [Mezőkövesden, Szentistván] különben, hogy ha a halott *«nevetlen újját»* megszerzi az ember magának, bátran mehet lopni, mert a mellett, hogy a holt ember újja úgy ég mint a gyertya, annak világánál egyszerűsmind halandó ember soha meg nem láthatja a tolvajt” (ISTVÁNFY GYULA, A Borsodi matyó nép élete. — Ethn. VII, 372). | „Ha a fájós szemet *nevetlen ujjá*¹⁴ által nyállal megkenik, a baj elmúlik. — Sárhida” (GÖNCZI FERENC, Az emberi betegségek gyógyítása a göcseji népnél. — Ethn. XIII, 128) | „Szent György (április 24) előtti gyíknak torkát a *növendékujja*¹⁵ megsimítani igen jó a torokfájás ellen” (KIMNACH ÖDÖN, Az év egyes napjaihoz fűződő népies jóslatok. — Ethn. XIII, 226) | „Ha tüt talál valaki, előbb a »nevetlen« ujjával keresztelje el, mert másképpen meg lesz rontva” (BENKÓCZY EMIL, Egervideki babonák. — Ethn. XVIII, 102). | „*Hasgörcs* ellen a kerékvágásból kell három bicskahegynyi földet venni, s azt egy kis ecettel s egy gerezd összetört fokhagymával jól összekeverni. Ennek megtörténte után a *nevetlen ujját*¹⁶ (gyűrűsujj/) a keverékben megmártva a köldökmélyedésben háromszor egymásután meg kell forgatni” (CSIKESZ LAJOS, Gyógyító babonák Sándorfalváról. — Ethn. XXXVI, 171) | „Szabó Endréné, Varga Etelka (Matolcs): Azt mondja, hogy aki rászánja magát és *balkeze nevetlen ujjának a hegyét keresztalakban bevágja* s 9 csepp véréet pogácsába csepegteti és úgy éteti meg a legénnyel, azzal azt megnyeri” (LUBY MARGIT, Népi szövegek. Rontó babonák. — Ethn. XXXIX, 201) | *nevetlenujj*, ring-finger’. Nr. Ha árpa van a szemedben, kerekítsd be háromszor a nevetlenujjoddal, vess rá keresztet s elmúlik. (SzamSz. II, 158—159) | Részlet özv. Bartók Jánosné (tiszánánai lakos) 1974. február 21-én kelt — Erdélyi Zsuzsannához címzett — leveléből:

„Tisztelettel

Ezen Imácságot amit most leírok ez régi Kovács Anygomtól tanultam ő már régen meghalt 1875-ben született. Én aki nagyon megijedtem a tüztől és a kutyától aszt az imácságot imátkozta, amit leírok csak az a fontos hogy *szívből imátkozzonak* és akkor biztos hogy használni fog mert nekem használt és még én is szaktam magamra imádkozni és *érzem* hogy jó.

Az Imácság kezdete

Keresztvetés, *a szíven a job gyűrűs ujat teszik amíg az imácság tart* (én emeltem ki; — M. S.) ament nem szabad mondani csak az utolján...” (ERDÉLYI ZSUZSANNA, Hegyet hágék, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok. Budapest, 1976. 123. 1. sz. jegyzet) | [A *golyvát*] „A — *gyógyító* a két középső (nevetlen) ujjával húzogatja és közben »visszafelé számlál« → *ráolvasást* mond, vagy egy halott kezével háromszor megérinti, abban a hitben, hogy a halott magával viszi a daganatot” (Magyar Néprajzi Lexikon. Második kötet. Budapest, 1979. 291. *golyva* a.) | „Legelterjedtebb [*torokgyíkot*] megelőző eljárások: *balázsolás* (→ *Balázs napja*); továbbá simogatás → *Szent György napja* előtt fogott gyíkkal vagy a gyík torkát megsimogató személy *nevetlen ujjával* (én emeltem ki; — M. S.). Gyógyítása gyakran történt *ráolvasással*. A ráimádkozó *nevetlen ujjával érinti* (én emeltem ki; — M. S.), vagy keresztet, ráfúj, majd a földet megnyomkodva annak adja át a betegséget” (Uo. Ötödik kötet. Budapest, 1982. 326. *torokgyík* a.).

azonos vagy hasonló szerkezetű és ugyanolyan jelentésű rokon ill. idegen nyelvi párhuzamok, mind a gazdag néprajzi adatok. — A második csoport szavai a *népetimológia* jóvoltából keletkeztek. A népetimológia formálhatta hasonlóképpen az orosz nyelvjárási *бизумённый палец* 'nevetlen ujj'; tkp. esztelen ujj' (vö. nyj. *безымённый палец* 'nevetlen ujj'), ill. orosz nyj. *безумённый* 'nevetlen (ujj)'; tkp. esztelen (ujj)' (A. И. Лебедева, О. С. Мжельская, i. m. 157—159) szavakat is.

A ritkán vagy csak egyszer előforduló — mind a két csoporton belül is későbbi — névváltozatok keletkezésének egymáshoz viszonyított időrendjét hitelt érdemlően megállapítani fölöttébb nehéz, sziszifuszi feladat lenne, mivel a csoportok között is létez(het)nek népetimológias „kölcsonhatások” (1. például a szaggatott nyíllal jelöltet), s a nyelvi-nyelvjárási irodalomban is — egy-kettő kivételével — alig van nyomuk.

Nem kevésbé érdekesek a harmadik csoport szavai sem. Messzemenő — a hajdani névmágiával kapcsolatos — következtetés levonására csábított a tápéi (Csongrád m.) *cigányujj* 'gyűrűsujj' adat; ám mivel nem lehet régi, több mint valószínű, hogy jelzője a nyj. *cigányfog* 'bölcseességfog' (EtSz. I, 667; ÚMTSz. I, 691), a nyj. *cigánybúza* 'a búzához hasonló, kalászos gyomnövény', a nyj. *cigánygomba* 'bolondgomba' (ÚMTSz. I, 691), ill. *svábbbogár*; stb. előtagjaihoz hasonlóan gunyoros, le-kicsinylő értelemben szerepel, s így az összetétel tulajdonképpen jelentése 'nem igazi'¹⁷ ujj ~ nem szabályos ujj' lehet. (A *cigányujj* megnevezés egyben kifejezi talán az ujjal „gyógyítás”-hoz való hozzáállást is.) — A *hüvelykuj* (Ro—18) ~ *hüvejkuj* (Cssz—18) ~ *hüvejkú* ~ *hüvĕjkuj* ~ *hüvejkuj* (Cssz—26) 'gyűrűsujj' összetétel egyik nyelvjárásban sem egyedüli. Az utolsóban például még a *gyűrűsuj* ~ *gyűrűsűj*, ill. egy utótág nélküli *nevendék*-kel együtt szerepel. A *hüvejkuj* típusú megnevezések érintkezésen alapuló névátvitellel keletkeztek. E jelenséggel találkozhatunk más — rokon és nem rokon — nyelvben is. Vö. például: osztják *kõt̚t̚p* 'keskus, cepe-дина, серѣдка; közép', *ēn̚* 'suuri; vanhempi, vanhin; gross, älterer, ältester'; nagy, idősebb, legöregebb'; *kõt̚t̚p ēn̚ t̚t̚* 'nimetön; nevetlen ujj' (tkp. középső nagy ujj); *k'ot̚'ər'lo̚* 'keskisormi, koukkunen; nimetön; középső ujj, nevetlen ujj; mittelfinger, ringfinger' (tkp. középső ujj) (K. F. KARJALAINENS, Ostjakisches Wörterbuch. Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. TOIVONEN. Helsinki, 1948. 452, 1039) || ócseh: *mĕzenec* 'безымянный палец; nevetlen ujj' (tkp. kisujj) (М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка. II, 620) || magyar: *nevendék új* 'mali prst; kisujj' (JANCSONICS ISTVÁN, Új magyar—szláv [= szlovák; — M. S.] és szláv—magyar szótár. I. rész. Magyar—szláv szótár. Szarvason, 1848. 313); Óbecse (Bács-Bodrog vm.); *nevetlen új* 'mutatóujj' (ÚMTSz. cédulaanyaga); Martos (Komárom vm.): *nevetlen ujj* 'kisujj' (Uo). Medina (Tolna m.) nyelvjárásában a *kisűj* ~ *kisujj* mellett *nevetlenujj* ~ *nevetlenűj* 'kisujj' adatok is vannak (MNYA. 513. szölap). A jugoszláviai Torontáltordán viszont a 'középső ujj' neveként első helyen a *nevetlen-űj* áll, és csak a második a *középsőűj* adaté; a Szabolcs-Szatmár megyei Mándon viszont a következő sort zárja: *nagyűj* ~ *középsőűj* ~ *középsőűj* ~ *középsőűj* ~ (ritkán) *nevetlenűj* 'középső ujj' (MNYA. 511. szölap). Viss (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) nyelvjárásában a szintűgy 'középső ujj' jelentésű *nagyűj* ~ *középsőűj* szavakkal együtt följegyeztek egy bizonytalan értékű *nevelőűj* adatot is (Uo.). Ide

¹⁷ *nem igazi* = 'nem a tulajdonképpen rendeltetését betöltő, hanem kuruzslásra, kerekítésre használt'.

Adatgyűjtésem folyamán többféle — az eddigiektől onomasziológiailag is eltérő — gyűrűsujj nevet találtam. Nem érdektelen néhányukról egy-két szót ejteni vagy mindössze csak bemutatni: lengyel: *palec serdeczny* 'gyűrűsujj; tkp. szívuji' (JAN REYCHMAN, Magyar—lengyel szótár. Warszawa, 1968. 439) || angol: *third-finger* 'gyűrűsujj; tkp. harmadik ujj' (ORSZÁGH LÁSZLÓ, Magyar—angol szótár. Ötödik, változatlan kiadás. Budapest, 1977. 769); vö. a névadás megértése érdekében: *fore-finger* 'mutatóujj; tkp. elől levő ujj, elülső ujj, első ujj', ill. *first finger* 'mutatóujj; tkp. első ujj'; *second finger* 'középső ujj; tkp. második ujj' (Uo. 1420, 1172) || latin *digitus medicinalis* 'gyűrűsujj', lásd ennek régi magyar fordítását: „A gyűrűs új avagy orvos új” (Com: Jan. 50: NySz. III, 853) COMENIUS, JOHANN AMOS alkototta a gyűrűsujj jelentésű *dedac uj*-at; vö.: „A középső ujj és kis ujj közötti vagy a gyűrűs új avagy orvos új és deác uj” (Uo. 852). — Vannak olyan nyelvek — továbbá —, amelyek *körülírás-sal* (is) élnek: osztják nyj. *уо́лѣнъ рѣ́нъ ѿ ѿ́и* 'nimetön sormi; nevetlen ujj; tkp. kisujj melletti ujj' (K. F. KARJALAINENS, Ostjakisches Wörterbuch. 1039) ~ osztják nyj. *wáʹaŋi wí čí loj*, безымянный палец; nevetlen ujj; tkp. kisujj melletti ujj' (Н. И. Терешкин, Словарь восточнохантыйских диалектов. Ленинград, 1981. 525) || uk-

gán: підмізінний палець 'палець перед мізинцем, четвертий палець руки; a kisujj előtti ujj, a kéz negyedik uja; tkr. a kisujj melletti ujj' (Словник української мови. Том 6. Київ, 1975. 456) || portugál: népi *seu vizinho* 'gyűrűsujj; tkr. úrnak a szomszédja' (KIRÁLY RUDOLF, Magyar—portugál szótár. Budapest, 1981. 281). — Egy utolsó példa *elliptikus* alakra: osztják nyj. *põñlî* 'nimetön; nevetlen ujj; tkr. melletti' (< *uðşñz pññl Ælõi* 'gyűrűsujj; tkr. kisujj melletti ujj') (K. F. KARJALAINENS, Ostjakisches Wörterbuch. 1039). — A körülíráshoz, ill. elliptikus úton keletkezett alakok másodlagos, sőt „harmadlagos” jellegű megnevezések, s mint ilyenek — talán a humor alkotta portugál példa kivételével — a *névmágia* szülöttei lehetnek. A személynevekkel kapcsolatban tudjuk, hogy csak a születéskor kapott, tehát elsődleges név birtokában nyernek korlátlan hatalmat a viselője fölött az ártó, rontó szellemek; a másodlagos — közhasználatban kapott — név (ill. nevek) birtoklása már semminemű rontásra nem alkalmas, a viselőjére tehát nem hozhat bajt, veszedelmet (A. B. ELLIS, The Ewe-speaking peoples. London, 1890. 98—99; SOLYMOSSY SÁNDOR, Névmágia. — MNy. XXIII, 83—99; ZSILINSZKY ALADÁR, A névvarázs, — MNy. XXIII, 100—101). Nyilvánvalóan így van ez a negyedik ujjunk nevével is számos nép hajdani (a jelenbe is átsikló, átöröklődő, ám jelentősen átlényegült) hiedelmében: *nem adtak neki nevet, hogy ezzel letagadják létezését. De véd(het)ték másodlagos jellegű megnevezésekkel is, mert hitték: a körülírások, névátvitel és elliptikus „változatok” hatásosan megvédik, megóvják a gonosz szellemek ármánykodásai ellen a nevetlen ujj mindenható varázsserejét.*

Térjünk vissza — végezetül — magukra a *nevetlen ujj*, ill. *gyűrűsujj* megnevezésekre, s összegezzük, hogy milyen szóföldrajzi, időrendi, majd általános következtetések vonhatók le velük kapcsolatban.

I. A *nevetlen ujj* megnevezés korábban felsorolt — korántsem teljes — idegen és rokon nyelvi párhuzamai, valamint néprajzi kapcsolatai két megállapítást tesznek lehetővé:

a) A *nevetlen ujj* keleti onomasziológiai areát alkot.

b) Már a honfoglalás előtt is nyelvünk élő, reális eleme lehetett.

Annak ellenére, hogy nyelvemlékeinkben a *gyűrűsujj*-nál később jelentkezik.

II. A *gyűrűsujj* (első előfordulása: 1405 k.: *gerej vij*: SchlSzej. 402: TESz. I, 1141. *gyűrű*² a.) sok más idegen nyelvi társával együtt *nyugati onomasziológiai areát alkot*.

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának 512. szolapja arról tanúskodik, hogy a *gyűrűsujj* egyre nagyobb tért hódít nyelvjárásainkban; e terjedezés nyugatról tart keleti irányban. — Kivételt csak az erdélyi magyar nyelvjárások képeznek: itt úgy látszik, hogy a román *deget inelar* 'gyűrűsujj, jutott, ill. jut mind nagyobb szerephez: több csángó nyelvjárásban ti. már jobbra csak magamagát a román jövevényt használják; vö. Forrófalva, Onyest: *inelár* mn., fn. 'gyűrűs(ujj)', Dózsa: *il'énár* 'ua.', Váleá száká: *inelár új* 'ua.', Kelgyeszt: *inyelâr ujam* 'ua.' < román *inelar* 'ua.' (MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Bukarest, 1972. 332. L. még: MÁRTON GYULA—PÉNTEK JÁNOS—VÖÖ ISTVÁN, A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest, 1977. 179). — A *gyűrűsujj* meglehetősen korán jelentkező, de a *nevetlen ujj*-hoz viszonyítva *másodlagos* megnevezés.

III. A *nevetlen ujjal* kapcsolatos hiedelmek, babonák, kuruzslások minél teljesebb — más nyelvekre is kiterjedő — aprólékos összegyűjtése, majd tudományos feltárása jelentősen bővítené eddigi ismereteinket a régi korok emberének bonyolult hiedelemvilágáról, ill. ennek egyik varázslatos hajtásáról — a *névmágiáról*.

К ЭТИМОЛОГИИ НЕКОТОРЫХ НАЗВАНИЙ ПАЛЬЦЕВ РУКИ

— Исследование по ареальной лингвистике —

Шандор Мокань

I. В старых венгерских говорах Трансильвании (СРР) засвидетельствовано никем не замеченное до сих пор сложное слово *bolondujj* 'средний палец'. В данном словосложении обращает на себя внимание первый компонент *bolond*, который, по мнению автора, имеет значение 'большой, великий' (← 'безумный, глупый'). Таким образом, *bolondujj* стоит в одном семасиологическом ряду со словосложениями и словосочетаниями: *nagyujj* 'средний палец' (букв. 'большой палец'); старое *őreg uj* [= *őregujj*] 'то же' (букв. 'большой палец'); старое *hosszu uj* [= *hosszú ujj*] 'то же' (собств. 'большой палец').

II. Во второй части статьи автором рассматриваются венгерские названия четвертого пальца руки (в том числе старые и диалектные): *nevetlenujj* ~ *növetlenujj* 'безымянный палец' (букв. 'не выросший палец'); *nevendékujj* ~ *nevendékenyujj* 'то же' (букв. 'палец-недоросль'); *nevetlen ujj* ~ *névtelen ujj* ~ *nevezetlen ujj* 'то же' (букв. 'безымянный палец'); *cigányujj* 'то же' (букв. 'цыганский палец'); *hüvelykujj* 'то же' (собств. 'большой палец'); *gyűrűsujj* ~ *gyűrűujj* 'то же' (букв. 'перстневый палец') и т. д. На основе богатого сопоставительного материала из финно-угорских, тюркских и индоевропейских языков автор приходит к заключению:

1. Наиболее древним, бытующим в венгерском языке уже до прихода мадьярских племен в Карпатский бассейн названием, является *nevetlen ujj* (букв. 'безымянный палец').

2. Венгерское *nevetlen ujj* с такими названиями, как: *безымянный палец* (русское); *безименный палець* (украинское); *nimetissõrm* (букв. 'безымянный палец'; эстонское); *nimetõn sormi* (букв. 'безымянный палец'; финское); *лумдымы варня* (букв. 'безымянный палец'; марийское); *нимтэм чунь* (букв. 'безымянный палец'; коми); *atsiz ernäk* (букв. 'безымянный палец'; древнетюркское); *ады жок гол* (букв. 'не имеющий имени палец'; алтайское); *нэрэгуй-хурган* (букв. 'безымянный палец'; бурят-монгольское) и т. д. образуют восточный семасиологический ареал.

3. Венгерское *gyűrűsujj* с такими названиями, как: *prstennik* (словацкое); *prstenik* (чешское, сербохорватское); *Ringfinger* (букв. 'перстневый палец'; немецкое); (*doigt*) *annulaire* (букв. 'перстневый палец'; французское); *digitus anularis* (букв. 'перстневый палец'; латинское); *deget inelar* (букв. 'перстневый палец'; румынское) и т. д. образуют западный семасиологический ареал.

4. Такие названия, как *nevetlen ujj* ~ *növetlen ujj* ~ *nevendék (eny) ujj* возникли путем народной этимологии.

5. Названия, относящиеся к восточному семасиологическому ареалу, возникли вследствие табу: богатый этнографический материал, приводимый в статье, показывает, что этим пальцем ворожили, наводили и отводили порчу, «лечили» все болезни и т. д. Существование такого «всемогущего» пальца нужно было утаить от злых духов, тайных сил природы. Поэтому не дали ему во время оно имени.